

IV KLASIFIKACE DRUHŮ LEXIKÁLNÍCH CHYB

S klasifikací chyb se setkáváme velmi často. Klasifikují se jak druhy, tak i příčiny chyb, případně se uplatňují obě tato hlediska.

Obě klasifikace považujeme za důležité. Klasifikace podle druhů chyb má výhodu v tom, že je založena na zcela konkrétním materiálu, kdykoli a kýmkoli ověřitelná. Má také význam metodologický, pracovní.

Z lingvodidaktického hlediska však považujeme typologii příčin chyb za důležitější. Můžeme ji také chápat jako nezbytnou druhou etapu zpracování chyb, která následuje za etapou konstatující, registrační.

1. Obsahové a formální chyby

V metodické literatuře se obvykle rozlišují chyby obsahové (sémantika) a formální povahy (chyby ve fonetice, morfologii, ortografii atd.). Posledně jmenovaná typologie je uváděna nejčastěji (143, s. 207—218).

Z obou uvedených hledisek si všímá chyb u sloves M. M. Nachabinová (324, s. 95). Klasifikuje sémanticko-gramatické vztahy u ruského slovesa. Podle autorky chyby v časování na sémantiku slovesa většinou nepůsobí, totéž však nelze tvrdit např. o slovesné rekci:

изменить [— кому — zradit koho
[— что — změnit něco

2. Chyby komunikativní povahy

J. Veselý (143, s. 215—216; Meringer a Mayer liší Sprachfehler a Sprechfehler — 88, s. 9) hodnotí tyto chyby podle toho, nakolik činí výpověď srozumitelnou. Nejhrubší chybou je při této typologii ta

chyba, která činí text nesrozumitelným, nebo posluchač chápe jeho smysl jinak nebo opačně:

eto sdelano iz *mosazi (místo správného latuni)
ona počt užasno (= „velmi špatně“, mluví se vyjádřil zcela opačně, než zamýšlel)

Hierarchie chyb podle jednotlivých jazykových oblastí z hlediska jejich komunikativních hodnot se obvykle uvádějí v tomto pořadí:

chyby lexikální,
gramatické,
fonetické,
ortoepické.

Nejčastěji zavinují nesrozumitelnost výpovědi chyby lexikální. K témuž závěru přichází F. Malíř (83, s. 55—56). Autor nadhazuje ještě další otázku: jak silně pocituje Rus různé druhy chyb, jichž se cizinci dopouštějí. Z hlediska rodilého mluvčího bychom mohli zde mluvit o jakési „jazykové alergii“. Ze zkušenosti je známo, že velmi nepříjemně na Rusa působí např. chybné použití slov, chybné přízvuky, chybná výslovnost -lja- (jako [-lja-] místo spr. [-la-]), nedostačující redukce nepřízvučných slabik, zatímco jiné lexikální, gramatické nebo ortoepické chyby chápe spíše jako běžné nepřesnosti.

Při komunikaci se toto diferencované hodnocení chyb projevuje tak, že Rus se jaksi automaticky brání určitým chybám tím, že chybné tvary sám vysloví ve správné podobě, zatímco jiné chyby mlčky přechází. V tomto směru nám ještě chybí dostatek experimentálního materiálu.

Uvedený přístup k jazykovým jevům je také významný pro jejich metodickou typologii. Jeho uplatnění by nám umožnilo přednostní a důkladnější procvičování jedněch jazykových jevů na úkor jiných.

V. Kulič (77, s. 191) píše o tzv. váhovém indexu chyby. Závažnost chyby je různá podle toho, na kterém místě výpovědi se vyskytuje. Značný význam ve výpovědi má i kontext, nakolik pomáhá chybu anulovat, nebo nakolik svádí k chybné nebo dokonce opačné interpretaci.

3. Chyby při produkci a dešifraci výpovědi

Autoři J. Zimová, L. Rozkovicová a R. Choděra (170, s. 302) liší chyby při produkci a dešifraci výpovědi. Jsou to vlastně také chyby komunikativní povahy, avšak zmiňujeme se zde o nich znovu proto, že autoři na tento druh chyb pohlížejí poněkud z jiného aspektu.

V jejich příspěvku je uveden známý příklad na zdánlivě nevysvětlitelnou chybu českých žáků při tvoření dativu osobního ruského zájmena

скажи *меня (místo mne),

ačkoli oba jazyky se v tomto tvaru zcela shodují.

Podobných chyb se pochopitelně při dešifraci textu nemůžeme dopustit. Chyby při dešifraci jsou především lexikální.

Uvedený příklad je zase potvrzením toho, že pro typologii chyb nevystačíme pouze s lingvistickým hlediskem. Jen tento přístup k srovnávání systémů dvou jazyků by vedl k chybnému obecnému závěru, že chyb se nebudeme dopouštět v jazykových jevech shodných v různých jazycích.

Při produkci řeči se také ještě rozlišují tzv. hloubkové a povrchové chyby, tj. chyby vznikající při programování promluvy ve vnitřní řeči a při její realizaci ve vnější řeči (143, s. 211).

4. Chyby v ústním a písemném projevu

Chyby v písemném a ústním projevu diferencuje H. Weimer (154, s. 29). Písemný projev považuje za daleko obtížnější zejména proto, že vyžaduje větší pozornost, napětí paměti a přesnější logické uvažování. Ne bez důvodu uvádí příklady právě z francouzštiny, kde ve větách

le ruban est bleu, les rubans sont bleus
le robe est bleue, les robes sont bleues

se slova ruban, bleu a robe vyslovují stále stejně, i když vystupují v různých gramatických kategoriích. V tomto směru se opět nabízejí úvahy o větší či menší obtížnosti analytických nebo syntetických jazyků.

Základní rozdíl mezi oběma těmito jazykovými projevy je však především v ortografických chybách při písemném projevu a ve fonetických chybách při projevu ústním.

Ve spojitosti s tímto dělením chyb je možná i klasifikace chyb podle tzv. komplexních jazykových dovedností (hovor, poslech, psaní, čtení). K otázce chyb ve čtení viz příspěvek autora této práce (24).

5. Fonetické chyby

K nim zařazujeme chyby při výslovnosti jednotlivých hlásek a jejich spojení, nedostatečnou redukci samohlásek v nepřízvučných částech slova a intonaci. Posuzování těchto chyb je vždy značně relativní, a to jak ze strany vyučujícího, tak i rodilého mluvčího. Chybnost ve smyslu zkolení slova až k nesrozumitelnosti je z těchto aspektů velmi řídká. Je to jednak proto, že se většinou i při nenormativní výslovnosti hlásek zachovává jejich fonologická hodnota, jednak proto, že chyby ve výslovnosti jedněch hlásek jsou kompenzovány celkem správnou výslovností

ostatních hlásek slova. K nesrozumitelnosti nebo k jinému chápání slova pro nesprávnou výslovnost dochází hlavně tehdy, existují-li dvě slovní jednotky, jejichž znění se liší např. právě jen v jedné hlásce a její nesprávná výslovnost vede potom k záměně slov:

chybná výslovnost -d' jo- v slovesném tvaru „idět“ může být chápána jako slovo „idiot“

chybná výslovnost -s' je- ve slově „sest“ (sednout si) přechází v s' jest' (sníst)

V ruštině chyby v postavení přízvuku jsou také faktorem, který mění význam slova:

bol'si'm — (s) velkým
ból'sim — (s) větším

muká — mouka
múka — muka

6. Chyby ve znění slova

Další kategorii chyb nazveme chybami ve znění slova (viz i předcházející kapitolu). Tyto chyby se označují také jako fonetické nebo fonematické.

V této kategorii chyb si všimneme různých stupňů zkomolení slova: alternace (obměna) nebo substituce (náhrada) jedněch hlásek druhými, přidávání a vypouštění hlásek u slov atd.

Některé tyto změny se zdají být nahodilé, u jiných lze pozorovat jistou zákonitost zjistitelnou — i když na různé úrovni a v různém rozsahu — jak v normální řeči dospělých a dětí (249), tak i v patologii řeči.

F. K a i n z (65, s. 398—445, 4. díl) uvádí tyto druhy chybných výkonů ve znění slov: metateze (přehození) hlásek, jejich anticipace (předjímání), koncipace (změna hlásek pod vlivem vybavení jiného slova, tedy jako důsledek asociací), postpozice (jinak ji nazývá také perseverací), substituce a elipsa. V této terminologii autor směšuje druhy chyb a jejich příčiny. Např. anticipace a koncipace nejsou druhy chyb, ale jejich příčiny, postpozice je druhem chyby, zatímco její označení jako perseverace je vysvětlením její příčiny. Anticipace v K a i n z o v ě pojetí se častěji označuje jako asimilace regresivní, postpozice jako asimilace progresivní. Metateze, anticipace a postpozice se ještě dělí na kontaktní (styčnou) a distanční („na dálku“). Vedle asimilace existuje také opačný druh chyby — disimilace.

Některé z uvedených hláskových změn se realizovaly i v historickém vývoji jazyka (např. české „křepelka“ vzniklo regresivní disimilací z původního „přepelka“ — 52, s. 121), nebo vznikly jako důsledek odlišného vývoje češtiny a ruštiny (např. metateze -r-/-l-: talíř-talerka, futrál-futljar).

V podstatě touž klasifikaci chyb uvádí R. J e. L e v i n o v á (296,

s. 192), která experimentálně zkoumala chyby dětí s nedostatečně vyvinutou řečí v písemném projevu.

S. Dolínková (32, s. 119) píše o „lexikálních deformacích“. Definiuje je jako „nenáležitě lexikální alternace, které se v ruštině nevyskytují ani ve zvukové, ani v grafické podobě, vyloučíme-li alternace vzniklé chybami gramatickými, pravopisnými a grafickými“. Podává velmi bohatý a cenný lexikální materiál, který v rámci výše uvedených typů chyb ještě dále diferencuje. Např. hláskových alternací si všímá zvlášť u samohlásek a souhlásek a také v česko-ruské fonetické opozici neplnohlásí — plnohlásí. Vyděluje lexikální chyby u kompozit a u slovních spojení. Uvádí příklady na vypouštění (elipsa) skupin stejných nebo podobných hlásek (obrabatyvat' > obratyvat') nebo naopak jejich rozšiřování či zdvojování (neprereryvnych > neprereryvnych) 32, s. 119—129.

K. Ohnesorg (96, s. 54—56) charakterizuje z hlediska příčin chyb disimilaci jako zjednodušený artikulační výkon při styku dvou konsonantů téhož artikulačního typu (doktor > dochtoj). Ukazuje, že alternace se týkají jen některých souhlásek. Častěji se alternují souhlásky než samohlásky, častější je asimilace než disimilace. U asimilace je zase frekventovanější asimilace regresivní. K metatezi podle autora dochází hlavně u slov dlouhých a pro probanta nových, nezvyklých nebo obsahujících nezvyklé skupiny hlásek.

K. Meringer a K. Mayer (88, s. 9—14) rovněž některé uvedené druhy chyb diferencují, např. záměny dělí na záměny slov (zwecktischer Prak místo praktischer Zweck — 88, s. 14), slabik (velmi řídké) a hlásek. K záměnám dochází většinou jen tam, kde jde o hlásky stejné či podobné funkce (např. u hlásek přízvučných, počátečních, koncových). Záměny (jedná se o anticipaci) se mohou týkat také určitých vlastností hlásek (např. slovo „still“ je vysloveno chybně dlouze pod vlivem následujícího slova „fühlen“ ve větě „wie still ist hier zu fühlen“ — 88, s. 41).

A. Lewicki (81, s. 73—74) na základě experimentálního výzkumu paměti na vlastní jména (v mateřštině, tj. na polská vlastní jména, ovšem i na jména jiného, zejména německého původu) rozlišuje čtyři stupně zkomolení jmen: první stupeň odpovídá v podstatě těm typům chyb, které jsme uvedli výše; druhý stupeň bychom mohli označit jako hypertrofii hláskových elips při zachování některých základních hlásek (nebo liter při písemných prověrkách) a některých relevantních částí jména, např. sufixů (-ski, -wicz); třetí stupeň je závažnější tím, že probant si zapamätuje např. jen jednu hlásku a sufix, nebo neodpovídá uvedením jména třeba ani ve zkomolené podobě, ale uvádí jen jeho nějakou charakteristiku (např. „jméno je krátké a není zakončeno na -cki“); čtvrtý stupeň autor přisuzuje výpadkové odpovědi.

7. Typy chyb podle jejich závažnosti

Výše jsme uvedli, že se nejčastěji setkáváme s lingvistickou typologií jazykových chyb. Z hlediska hodnocení závažnosti chyby je zase nejběžnější jejich dělení na chyby hrubé, méně hrubé a malé.

Dotkli jsme se těchto otázek při hodnocení lingvisticky klasifikovaných chyb podle jejich srozumitelnosti pro Rusa a také u Kuličova váhového indexu chyby, tj. podle její závažnosti vzhledem k místu chyby ve větě či výpovědi.

V. Kulič (77, s. 197) liší správnou, nerealizovanou, nepřesnou a chybnou odpověď, na jiném místě (77, s. 94 — termín Ashleyho) píše o tzv. smrtelné chybě vedle chyby běžné, M. Z a t o v k a ň u k (160, s. 52) liší chyby hrubé, méně hrubé a málo typické.

L. Semirádová v diplomové práci o „Přenesení českého slova do ruského kontextu bez homonymie“ (122) třídí lexikální materiál podle závažnosti chyb na tyto jejich kategorie:

přenesení českého slova do ruského kontextu beze změny;

ruština nemá podobný ekvivalent: *salam (kolbasa) (122, s. 28)

přenesení českého slova do ruského kontextu beze změny;

ruština má podobný ekvivalent: *tuny zerna (v ruštině „tony“) (122, s. 23)

přenesení českého slova do ruského kontextu a jeho částečné přizpůsobení ruskému hláskoslovnému a tvaroslovnému systému; ruština nemá podobný ekvivalent:

*neskol'ko rokov (let) (122, s. 45)

přenesení českého slova do ruského kontextu a jeho částečné přizpůsobení ruskému hláskoslovnému a tvaroslovnému systému; ruština má podobný ekvivalent:

*klešti (klešči) (122, s. 43)

J. Veselý mezi hrubé chyby zařazuje i tzv. chyby interkalační (termín podle S. Ch. Flagstata) a tzv. autoglotismy. V případech, kdy mluvčí v komunikativním procesu nemá k dispozici výrazový prostředek, neuchyluje se k jeho cizojazyčnému popisu, ale buď vkládá do ruského kontextu slova mateřského jazyka beze změny, nebo jim dodává cizojazyčné morfémy (např. koncovky). Vznikají tak novotvary v cizím jazyce neexistující a velmi často pro cizince nesrozumitelné:

molodyje ljudi mnogo *sportujut /místo zanimajutsja sportom/
ja byl tam neskol'kokrat /místo neskol'ko raz/
/143, s. 211/

Sjednotit v tomto směru hodnotící kritéria je neobyčejně obtížné. Tendence objektivizovat hodnocení výkonů žáka ve vyučovacím procesu různými testy nebo bodovacími systémy je samozřejmě možné a také prospěšné, avšak i jejich efektivita je poměrně malá právě proto; že postihují jen část výsledků činnosti žáka. Přiblížit se k objektivnímu hodnocení školských vědomostí žáka může být úspěšné jen skrze komplexní pohled na jeho osobnost, aniž bychom ovšem vylučovali i osobnost uči-

tele, vliv prostředí atd. Teoretické práce, experimentální výzkumy a trpělivá spolupráce učitelů v rámci školy a také mimo ni je tou jedinou cestou, která nás může postupně přiblížit k řešení těchto otázek. Zatím jsme v tomto směru více na úrovni empirie a výměny zkušenosti. Potřebujeme více teoretických prací a experimentálních výzkumů.

8. Frekvenční aspekt chyby

S otázkou stupně hrubosti chyby úzce souvisí klasifikace chyb podle jejich frekvence.

V. Kulič (77, s. 197) liší chyby konstantní, hromadné a variabilní, individuální, přičemž prvé by měly být důvodem ke změně vyučovacích programů. H. Weimer (153, s. 24) užívá termínu „Gewohnheitsfehler“ (obvyklé chyby), „Massenfehler“, „typische Fehler“ (sklon jen k určitým typům chyb), „bevorzugte Fehler“ (chyby, jimž jako bychom dávali přednost před jinými).

I. I. Gadalínovová (227, s. 17—18) vyvrací na základě experimentu domněnku, že je přímá závislost mezi frekvencí chyby a frekvencí používání dané, v tomto případě gramatické kategorie. Tak např. slovesa se v řeči používá téměř dvakrát řidčeji než podst. jména, zatímco frekvence chyb právě u sloves je nejčastější.

Uvedené práce svědčí o tom, že lingvodidaktika se začíná postupně opírat o seriózní, experimentálně získaný materiál, z něhož se sice zatím dají vydedukovat jen dílčí závěry, ale to je právě jediná cesta ke komplexnímu řešení problémů.

Na závěr této kapitoly o druzích chyb bychom se chtěli zmínit ještě o jednom pohledu na chybný jazykový výkon. To, co pečlivě červeně podtrháváme v sešitech a důsledně opravujeme v ústním projevu žáků, nemusí již být chybou, nebo se lze prostě přít, zda to je vůbec chyba z hlediska současného stavu jazyka. Např. ruské tvary

kilo sachara nebo neskol'ko apel'sin /místo apel'sinov/
 sacharu

jsou gramaticky správné, ačkoli to žádná gramatika a slovníky neuvádějí.

L. P. Krysin (292, s. 7) z lexikální oblasti uvádí příklad na dvě ruská slovesa

rasskazat – povedat';

jejich dřívější stylistická diferenciacie (povedat' jako zastaralé) v současné ruštině zcela zmizela a sloveso „povedat'“ se objevuje běžně i v tisku.

Ještě zajímavější je autorem uvedený příklad na částečnou ztrátu opozice číslovky

oba – obe.

Tato opozice (první tvar je pro muž, a stř. rod, druhý pro žen. rod) v 1. a 4. pádu trvá, v ostatních pádech mizí:

oboich { - mal'čikov
- okon
- storon

Zvlášť učitel-filolog by měl tyto nové reality jazyka znát, aby nejen zvýšil úroveň svého vlastního projevu v druhém jazyce, ale aby také méně používal červeného inkoustu.